

φαιρείται μυριοτάλαντος περιουσία. Εὐτυχῶς ὅμως ὁ ἐπὶ τῆς γῆς προσωρισμὸς τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας πιστεύομεν καὶ εἴμεθα βέβαιοι οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰ ἐκπληκτικὰ μὲν ἐκεῖνα καὶ φοβερά, τακτικὰ ὅμως καὶ συνήθη ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχοντα παίγνια τῆς τυφλῆς τύχης, δι' ὧν ἐν μιᾷ στιγμῇ χρόνου ἰσχυροὶ καταπίπτουσι μετ' αἰσχύνης καὶ ἀπὸ τοῦ μηδενὸς ἀνίστανται πλούσιοι καὶ ἀνυφοῦνται εἰς νεφέλας δόξης καὶ τιμῆς.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΗΠΟΥΡΙΑΝΗΣ.

ΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ

ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΩΝ.

Ἐν τῶν σπουδαιωτάτων καὶ δυσκολωτάτων ζητημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας τοῦ πρώτου αἰῶνός ἐστίν ἡ συγγραφή τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων καὶ μάλιστα ἡ ἐξήγησις τῆς πρὸς ἀλλήλα ὁμοιότητός τε καὶ διαφορᾶς τῶν τριῶν πρώτων Εὐαγγελίων τοῦ Ματθαίου, τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Λουκᾶ. Καὶ τὸ μὲν δυσεπίλυτον τοῦ ζητήματος πρόερχεται ἐκ τῆς σπάνεως συγγραμμάτων καὶ εἰδήσεων σαφῶν καὶ ὠρισμένων ἐκ τοῦ πρώτου αἰῶνος· ἡ δὲ σπουδαιότης αὐτοῦ ἔγκειται ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ πράγματος, ἐπειδὴ τὰ Εὐαγγέλια θεωροῦνται ἀνάκαθεν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας πηγὰς αὐθεντικὰ τοῦ βίου καὶ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ θεμελιωτοῦ αὐτῆς· καὶ ἐντεῦθεν μάλιστα ἐπὶ τούτων ἐπέστησαν τὴν ἐαυτῶν προσοχὴν οἱ ἐπὶ δεινότητι καὶ ἐπιστημονύμῃ διακρινόμενοι νεώτεροι πολέμιοί τε καὶ ὑπέρμαχοι τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ μὲν ζητοῦντες νὰ καταρρίψωσι τὸ κύρος αὐτῶν τὸ ἱστορικόν, οἱ δὲ νὰ στηρίξωσι τὸ πρὸς θαλλόμενον αὐτῶν ἱστορικόν κύρος. Συνεπεία δὲ τῆς πάλης ταύτης ἡ νεωτέρα θεολογικὴ ἐπιστήμη, ἀπὸ τῆς παρελθούσης ἰδίως ἐκατονταετηρίδος, σπουδαίως ἐπελάθετο τῆς λύσεως τοῦ ζητήματος, καὶ ἐκ τῆς ἐλλείψεως, ὡς εἶρηται, σαφῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τοῦ πρώτου αἰῶνος κατέφυγεν εἰς πολλὰς ὑποθέσεις, αἱ τινες καίτοι ὀριστικῶς δὲν ἐπιλύουσι τὸ ζητούμενον, καὶ τινες μάλιστα οὐκ ὀλίγα ἔχουσι τὰ ἀνεμώλια, ἐν τούτοις εἰπὶν ἔξαι προσοχῆς καὶ μελέτης, ὡς ἐπικυροῦσαι τὴν ἀλήθειαν, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μόλις μετὰ πολλὰς λοξοδρομίας καὶ ἀποπλανήσεις ἐφικνεῖται πῶς τοῦ ἀληθοῦς, καὶ ὅτι τὸ ἐκάστοτε κοινωφανὲς καὶ νέον δὲν εἶναι πάντοτε καὶ ἀληθές. Πρὶν δὲ ἡ προβῶμεν εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν ὑποθέσεων τού-

των, χάριν τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα ἀδαῶς πως ἐχόντων, θέλομεν πρότερον δηλώσει δι' ὀλίγων ὑποῖόν τί ἐστὶ τὸ ἐπιλυτέον ζήτημα.

Ὁ μετὰ προσοχῆς ἀναγινώσκων τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια εὐκόλως παρατηρεῖ, ὅτι, ἐνῶ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον κατὰ τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν τάξιν τῆς διηγήσεως καὶ τὴν φράσιν τοῦ λόγου πολλὴν μὲν ἔχει διαφορὰν, ἐλαχίστην δὲ ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἄλλα τρία, ταῦτα τούναντίον πολλὴν μὲν ἔχουσι τὴν πρὸς ἀλλήλα ὁμοιότητα καὶ συμφωνίαν, ὀλίγην δὲ σχετικῶς τὴν διαφορὰν. Καὶ οἱ τρεῖς εὐαγγελισταὶ περιορίζονται μόνον εἰς τὸν ἐν Γαλιλαίᾳ βίον καὶ κήρυγμα τοῦ Σωτῆρος, περὶ δὲ τῶν παρὰ τῷ Ἰωάννῃ μνημονευμένων¹ εἰς τὴν Ἰουδαίαν καὶ Ἱερουσαλήμ ἀναβάσεων καὶ τῶν αὐτόθι ἐνεργειῶν αὐτοῦ οὐδὲν ποιοῦνται λόγον, πλὴν τῆς τελευταίας αὐτοῦ εἰς Ἱερουσαλήμ ἀνόδου, ὅτε καὶ παραδοθεὶς ἐσταυρώθη. Καὶ οἱ τρεῖς ἔχουσι τὸ αὐτὸ σχέδιον καὶ ἐκτὸς ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν ἐξιστοροῦσι τὰ γεγονότα, καὶ, τὸ μέγιστον, πολλάκις συμφωνοῦσιν ἀλλήλοις καὶ εἰς αὐτὰς τὰς φράσεις καὶ λέξεις καὶ μεταβάσεις². Ἡ περὶ τὰς λέξεις δὲ καὶ τὰς φράσεις ὁμοιότης αὕτη καὶ συμφωνία δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ τῶς τρισίν, ἀλλὰ μείζων μὲν μεταξὺ Ματθαίου καὶ Μάρκου, Μάρκου καὶ Λουκᾶ, ἐλάττω δὲ μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Ματθαίου³. Ἐκ τούτων δὲ ἀπλούστατα θὰ παρεδέχετο τις, ὅτι ὁ ὕστερον γράψας ἀντέγραψεν τὸν πρὸ αὐτοῦ ἢ τοὺς πρὸ αὐτοῦ γράψαντας, ἐὰν μὴ καὶ διαφορὰ οὐκ ὀλίγη καὶ διαφωνία ἀπαντῶσαι περιέπλεκον τὸ ζήτημα. Γεγονότα τινὰ τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος καὶ τινες διδασκαλῖαι αὐτοῦ ἰδιάζουσιν τῷ ἐνὶ ἡ τῷ ἄλλῳ⁴, καὶ τὸ αὐτὸ γεγονός καὶ ἡ αὐτὴ διδασκαλία ἔχουσιν ἐνίοτε ἄλλην μὲν θέσιν παρὰ τῷ ἐνὶ καὶ ἄλλην παρὰ τῷ ἄλλῳ, καὶ

¹ Ἰω. 2, 13 κ. ἐξ. 5, 1 κ. ἐξ. 7, 2 κ. ἐξ.

² Πρβλ. ἐπὶ παραδείγματι Ματθ. 4, 18 κ. ἐξ. καὶ Μάρκ. 1, 16 κ. ἐξ. Ματθ. 9, 9 καὶ Μάρκ. 2, 15. Μάρκ. 4, 41 καὶ Λουκ. 8, 25.

³ Πρβλ. τὰ προϋποσημειωθέντα χωρία, πρὸς δὲ Ματθ. 8, 16 καὶ Λουκ. 4, 40. Μάρκ. 5, 22 καὶ Λουκ. 5, 37.

⁴ Ἐκ τῶν 124, λόγου χάριν, τεμαχίων, εἰς ἃ δύναται νὰ διαιρεθῇ ἡ ἐν ταῖς τρισίν ἐκτιθεμένη εὐαγγελικὴ ἱστορία, 47 μὲν εἰσιν κοινὰ καὶ ταῖς τρισίν εὐαγγελισταῖς 12 τῷ Ματθ. καὶ Μάρκ., 2 Ματ. καὶ Λουκ., 6 Μάρκ. καὶ Λουκᾶ, ἴδια δὲ 17 μόνῳ τῷ Ματθ., 2 μόνῳ τῷ Μάρκ. καὶ 38 μόνῳ τῷ Λουκᾶ. Ἐπιθε καὶ Δα. καὶ Εὐαγγ. εἰς τὴν Κ. Δ. §. 13, ὅστις ὅμως ἄλλη διακρίσει ἀκολουθεῖ.

μάλιστα οὐχὶ σπανίως διαφωνοῦσιν ἀλλήλοις περὶ τὰ δευτερεύοντα περιστατικὰ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος¹. Τὸ παράδοξον τοῦτο σύμπλεγμα τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν οὐδὲ τοὺς ἀρχαίους διέλαθεν ἐρμηνευτάς· ἀλλ' ἐκεῖνοι ὡς τὰ πολλὰ τῇ δογματικῇ τῶν ζητημάτων ἐπιλύσει χαίροντες, τῆς ἱστορικῆς ἐπιλύσεως ὀλιγώρουν συνήθως. Ταύτης δὲ τῇ ἀνάγκῃ καὶ τῇ τάσει τῆς ἐποχῆς ἐπόμενοι συντόμως ὡς εἵπομεν, ἐπελάβοντο οἱ νεώτεροι, καὶ ἐλλείψει σαφῶν καὶ ἀναντιρρήτων ἱστορικῶν μαρτυριῶν κατέφυγον εἰς πολλὰς καὶ πολυπλόκους ὑποθέσεις, αἵτινες ἅπασαι δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὰς τρεῖς ταύτας, ἥ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἠρύσαντο ἐκ μιᾶς ἢ πλειόνων εἰς ἡμᾶς μὴ περισωθεισῶν ἐγγράφων πηγῶν, ἥ ὅτι ἐγραψαν ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς ἀγράφου προφορικῆς καὶ οἶονεὶ στερεοτύπου καταστάσεως παραδόσεως, ἥ ὅτι ὁ ὕστερον γράψας ἐπωφελέθη τὸν πρὸ αὐτοῦ ἢ τοὺς πρὸ αὐτοῦ γράψαντας, βοηθούμενος ἅμα καὶ ὑπὸ τῆς ζώσεως ἀγράφου παραδόσεως.

Α'.

Πρῶτος ἐπινοητὴς τῆς πρώτης ὑποθέσεως φέρεται ὁ ἐκ τῶν διαμαρτυρομένων ἐκκλησιαστικὸς ἱστοριογράφος Clericus († 1736), ὅστις ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ τῶν δύο πρώτων αἰώνων πρὸς ἐξήγησιν τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος παρεδέξατο πολλὰ ὑπὸ αὐτοπτῶν μαρτύρων τοῦ βίου τοῦ Κυρίου συντεταγμένα Εὐαγγέλια ὡς πηγὰς τῶν ἡμετέρων εὐαγγελιστῶν. Τούτῳ δὲ ἀκολουθῶν ὁ ὀλίγῳ μεταγενέστερος ὀρθολογιστὴς Semler ἐν τῇ μεταφράσει αὐτοῦ τῶν περὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων πραγματειῶν τοῦ Ἀγγλοῦ Townson παρεδέχθη ἐν ἡ πλείῳ συροχαλδαϊστὶ συγγραμμένα ἀρχέτυπα Εὐαγγέλια. Ἀντὶ δὲ τῶν ὅλων ὑποθετικῶν τούτων Εὐαγγελίων ὁ Lessing μετὰ καὶ ἄλλων ὀρθολογιστῶν καὶ τοῦ διαιτήτου τῆς Εἰδελβέργης καθηγητοῦ Παύλου ὡς πηγὴν τῶν ἡμετέρων Εὐαγγελίων ἐνόμισε τὸ ὑπὸ τῆς ἱστορίας ὑπωσθῆποτε μαρτυρούμενον καθ' Ἑβραῖους Εὐαγγέλιον. Ἀλλ' ἀπασῶν τούτων σπουδαιοτάτη, τολμηροτάτη καὶ πολυπλοκωτάτη ὑπῆρξεν ἡ ὑπόθεσις τοῦ Eichhorn καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ περὶ τινος πρωτευαγγελίου, ὅπερ ἐν Ἱεροσολύμοις καθ' οὓς χρόνους ἐλιθοβολήθη ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος (περὶ τὰ 34) ἐν συροχαλδαϊκῇ

γλώσσῃ συνετάχθη ὑπὸ τῶν ἀποστόλων χάριν κυρίως τῶν πρὸς διαδοσιν τῆς πίστεως περιοδεούντων εὐαγγελιστῶν. Τούτου δὲ τοῦ πρωτευαγγελίου διάφοροι ἐν συροχαλδαϊκῇ ἐπίσης γλώσσῃ ἐπεξεργασμένοι καὶ ἐπηυξημένοι ἐκδόσεις ἐχρησίμευσαν ὡς πηγὰς τοῖς ἡμετέροις εὐαγγελισταῖς, καὶ δὴ ἡ μὲν ἐκδοσις Α τῷ Ματθαίῳ, ἡ ἐκδοσις Β τῷ Λουκᾷ, ἡ ἐκ τῶν δύο προηγουμένων ἀπηρτισμένη ἐκδοσις Γ τῷ Μάρκῳ καὶ ἡ ἐκδοσις Δ τῷ Ματθαίῳ ἅμα καὶ Λουκᾷ. Ἐπειδὴ δὲ διὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐξηγεῖται μόνον ἡ περὶ τὸ περιεχόμενον καὶ τὰς ἐννοίας συμφωνία τῶν Εὐαγγελίων, ἔμενον δ' ἀνεξήγητοι αἱ διαφοραὶ αὐτῶν καὶ διαφωνίαι, καὶ μάλιστα ἡ περὶ τὰς ἐλληνικὰς λέξεις καὶ φράσεις συμφωνία αὐτῶν, διὰ τοῦτο ὁ Ἀγγλος Herbert Marsh πρὸς ταῖς πολλὰς τοῦ πρωτευαγγελίου ἐκδόσεις ἢ ἀντιγράφους παρεδέχθη καὶ μίαν ἐλληνικὴν αὐτοῦ μετάφρασιν καὶ ἱκανῶς μετέβαλε τὴν τοῦ Eichhorn ὑπόθεσιν. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Eichhorn, ἐκ τῶν γενομένων παρατηρήσεων ἀναγνωρίσας τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς ἑαυτοῦ ὑποθέσεως, σπουδαίως ἐτροποποίησεν αὐτήν, παραδεχθεὶς ἐλληνικὴν μετάφρασιν οὐ μόνον τοῦ πρωτευαγγελίου, ἀλλὰ καὶ δύο ἐκ τῶν ἐπηυξημένων καὶ ἐπεξεργασμένων αὐτοῦ ἐκδόσεων τοῦ Α καὶ τοῦ Δ¹.

Τὸ πολυπλοκὸν δὲ τῶν ὑποθέσεων τούτων καὶ πολυσχῆμον συνέταμ' ἡμᾶς καὶ ἡπλοποίησεν ὁ Gratz (ἐν τινι πραγματείᾳ αὐτοῦ ἐπιγραφομένῃ Νέα ἀπόπειρα πρὸς ἐξήγησιν τῆς γενέσεως τῶν τριῶν πρώτων Εὐαγγελίων ἐν Τυβίγγῃ 1842), παραδεχθεὶς 1] πρωτευαγγέλιον ἑβραϊστὶ, 2] ἐλληνικὴν αὐτοῦ μετάφρασιν μετὰ ἱκανῶν προσθηκῶν· 3] συντομώτερα εὐαγγελικὰ ὑπομνήματα· 4] τὰ κατὰ Μάρκον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγέλια συντεταγμένα ἐπὶ τῇ βᾶσει τοῦ ἐλληνικοῦ πρωτευαγγελίου καὶ βοηθείᾳ τῶν ὑπομνημάτων τούτων· 5] τὸ κατὰ Ματθαῖον ἑβραϊστὶ ἐπὶ τῇ βᾶσει τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτευαγγελίου μετὰ προσθηκῶν, εἰλημμένων ἐκ τινος εὐαγγελικοῦ ὑπομνήματος, ὅπερ ἐπωφελήθη καὶ ὁ Λουκᾶς· 6] ἐλληνικὴν τοῦ προηγουμένου μετάφρασιν τῇ βοηθείᾳ τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου καὶ με-

¹) Πρὸβλ. ἐπὶ παραδείγματι, τὴν τελευταίαν εἰς Ἱερουσ. ἀνάβασιν τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ πάθους παρὰ τοῖς τρισὶ Ματθ. 24—27. Μάρκ. 14—15. Λουκ. 19, 28—κεφ. 21.

¹) Περὶ τῶν πολυπλόκων καὶ πολυσχῆμων τούτων ὑποθέσεων τοῦ τε Marsh καὶ Eichhorn ἐκτενέστερον ποιεῖται λόγον ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ Δαμαλᾶς ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ αὐτοῦ εἰς τὴν Κ. Δ. §. 13.

τὰ προσθηκῶν ἐξ αὐτοῦ καὶ 7] διαφοροῦς παρεμβολὰς καὶ μεταθέσεις τεμαχίων ἀμοιβαίως γενομένων ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις Ματθαίου καὶ Μάρκου.

Ἀλλὰ μεθ' ὅλας τὰς ἀπλουστεύσεις ταύτας καὶ τροποποιήσεις ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἦν οὐ μόνον εἰσέτι πολύπλοκος ἀλλὰ καὶ ἀνίκανος πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος. Ἐπὶ τούτοις δὲ ἡ αὐθαίρετος συνεπισώρευσις διαφορῶν εὐαγγελικῶν ὑπομνημάτων καὶ ἡ παντελὴς σιωπὴ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τινος τοιούτου πρωτευαγγελίου, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα σαφῶς μαρτυροῦσι τὰ ἀπίθανον τῆς ὑποθέσεως ταύτης. Διὸ μετὰ ὀλιγοχρόνιον ἐν τῷ κράτει τῆς ἐπιστήμης βικιλαίαν καθηρέθη τοῦ θρόνου καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ὑπεχώρησεν ἐτέρᾳ ὑποθέσει, πολυχρονιωτέρᾳ μὲν καὶ διαρκεστέρᾳ, ἀλλ' ἐπίσης ἀπιθάνῳ καὶ ἀνεπιτυχεῖ

ΠΕΡΙ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑΣ, ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ.

(Συνέχεια· ἴδε ἀριθμὸν 41).

Μὴ νομίσῃ τις, ὅτι ἡ ἀξιώσις παιδαγωγικῆς τινος διδασκαλίας ἤθελεν ἐκπληρωθῆ διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ἠθικῆς, ἥ, ὡς εἴθισται, μετὰ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος συνημμένης ἢ αὐτοτελοῦς. Βεβαίως ἡ διδασκαλία αὐτῆς δὲν πρέπει ἐνταῦθα ὡς πάντῃ περιττὴ νὰ θεωρηθῇ· δὲν πρέπει ν' ἀρνηθῶμεν ὅτι αὕτη ἐν πλείσταις περιστάσεσι μεγίστας παρέχει ὠφελείας, ὡς ἐπιθεβαιοῖ ἡμᾶς ἡ πείρα· ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἐπίσης εἰς πλείστας περιστάσεις ὀρθή τις τοιαύτη διδασκαλία σχεδὸν πᾶσα ἄνευ τινὸς διαρκοῦς ἐνεργείας γίνεται ἐξίτηλος. Ἡ ἐνεργότης ἐπομένως αὐτῆς ἀνάγκη ν' ἐξαρτᾶται ἐξ ὅρων, οὓς αὕτη μόνη ἀδυνατεῖ νὰ δημιουργήσῃ. Μορφώνει δὲ αὕτη πρώτη σφαῖράν τινα διανοημάτων πλησίον τῶν λοιπῶν τοῦ ἀνθρώπου. Μορφώνει δὲ μετ' εὐχερείας μεγίστης ἀνθρώπους, οἵτινες τὴν ἠθικότητα ὥς τι ἐκ τὸς αὐτῶν ὑπάρχον θεωροῦσιν, οἷς αὕτη δὲν ἀποτελεῖ τὴν κρηπίδα τοῦ ἠθικοῦ αὐτῶν βίου. Τὰ δὲ συντασσόμενα ὑπ' αὐτῶν σχέδια, οἱ ἐπιδιωκόμενοι σκοποὶ ὀρίζονται ὑπὸ τῶν λοιπῶν τῆς διανοίας σφαιρῶν. Μόνον δὲ ἐνθα αὕται ἀρίστουσι κενὸν χώρον ἐκεῖ ἀκολουθοῦσι τὰς ἀξιώσεις τῆς ἠθικῆς, ἥ τὸ πολὺ ὑποβάλλουσι τὰ ἐξ ἄλλων αἰτιῶν συντεταγμένα σχέδια τῷ ἠθικῷ ἐλέγχῳ.

Ἡ παιδαγωγικὴ διδασκαλία δὲν πρέπει ἐν ὁρισμένῳ, στενῶς περιορισμένῳ χώρῳ νὰ κινῆται· ἀνάγκη ἐπὶ πάντων νὰ ἐπεκτείνηται, ἅτινα δύνανται σπου-

δαίως ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιδρῶσι. Πρέπει ἐπομένως τὸ πολυμερὲς παρ' αὐτῆς ν' ἀπαιτήσωμεν· δύναται μόνον νὰ συμβῇ, ἐπειδὴ αἱ ἀνθρώπινοι ἀτομικότητές εἰσι ποικίλαι, ἄνευ προγενετέρας πείρας νὰ μὴ γνωρίσωμεν τὸ σημεῖον, ἐξ οὗ ἀπερχόμενοι, διὰ τῆς διδασκαλίας εὐχερέστερον ἐπὶ τοῦ παιδὸς δυνάμεθα νὰ ἐπενεργήσωμεν. Ὁ ἱστορικῆς διδασκαλίας ἡ ποιήσεως ἀνεπίδεκτος δύναται νὰ ᾔηται ἐπιδεκτικὸς μαθηματικῶν· ἐν καὶ ταῦτα λίαν μακρὰν φαίνονται ὄντα τῶν ἠθικῶν σχέσεων, συμβάλλουσιν ἐν τούτοις πρὸς ἐξεύρεσιν ὁδοῦ, ἣτις ἀρχομένη ἀπ' αὐτῶν ἄγει πρὸς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν. Ἐὰν δὲ οὐδεμία ἐτέρα ὠφέλεια θέλει προκύψει, τοῦλάχιστον διὰ τῆς ἐνασχολήσεως ἐπ' αὐτῶν ἡ ψυχὴ θέλει ὑπότινος πληρωθῇ. Θέλει δὲ ἐπέλθει ἰσορροπία πρὸς τὰς χυδαιοτάτας ἠθικὰς πλάνας, αἵτινες ἐν κενῇ ψυχῇ ἀκριβῶς τοσοῦτον καρποφόρους ἐκφύονται. Τῆς ψυχῆς κενῆς οὕσης, ὡς παρὰ τοῖς παισὶ καὶ φυσικῷ ἀνθρώπῳ, προεξάρχει ἐν αὐτῇ πᾶσα δυσθυμία, βίαία ὀρυμνία, πόθος τῆς συνειδήσεως, ἅτε τῶν διανοημάτων, καθ' ὧν ἠδύναντο νὰ προσκρούσωσιν ἐλλειπόντων. Λεῖπει τὸ δυνατόν τοῦτο τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐγὼ νὰ διακρίνωσιν· οἷα δὲ ἀντικείμενα πρὸ αὐτῶν προθέμενοι, νὰ καθυποβάλλωσι ταῦτα εἰς ἀμερόληπτον κρίσιν, συγκρίνοντες ταῦτα πρὸς ἄλλα συμφέροντα. Οὐδὲν ἐπομένως ἐπικινδυνωδέστερον τῇ ἠθικότητι ἢ τὸ νὰ θέλῃ τις ἀπόλυτόν τι, ὅπως πρὸς τὰς περιπλοκάς ἀδιάφορος, πρὸς ἃς ἡ τάτις πρὸς τὸν ἄπαξ προτεθέντα σκοπὸν δύναται ν' ἀγάγῃ αὐτόν.

Ἐν τῶν προειρημένων ἀποδεικνύεται ἕτερόν τι, ὅπερ ἡ διδασκαλία εἰς ἐπὶ παιδαγωγικῶς νὰ ἐπενεργῇ, πρὸ παντὸς ἄλλου ἀνάγκη νὰ κατορθώσῃ. Δὲν ἀρκεῖ αὕτη νὰ δημιουργῇ γνώσεις, διότι αἱ γνώσεις δύνανται ἀπρακτοὶ καὶ νεκροὶ νὰ κῆνται, χωρὶς νὰ θέτωσι τὸν ἀνθρώπον εἰς κίνησιν, καὶ ὅστις δύναται τὰς γνώσεις αἰτοῦ οἶονεῖ κτῆμα νὰ κατέχῃ, ἄνευ τινος ἠθικῆς ἔνεκα τούτων ἀξίας. Τοιαύτη δὲ γνώσις εἶναι φορτίον νεκρὸν, μὴ δυνάμενον ἐνεργόν τινα τοῦλάχιστον σφαῖραν διανοημάτων νὰ μορφώσῃ οὐδαμίαν τοιαύτην, ἣτις τὸ αἶσθημα καὶ τὴν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου διορίζει ἢ τοῦλάχιστον διαβάλλεται. Τὸ πολυμερὲς τῆς γνώσεως δὲν πρέπει βεβαίως νὰ παρεκτρέπηται εἰς πολυπραγμοσύνην, διότι αὕτη ἀντίκειται τῷ πνεύματι τῆς ἠθικῆς ἀξιώσεως. Ἡ δὲ θυμικὴ κατάστασις ἣν ἡ γνώσις ἐγείρει, μακρὰν πάσης ἀδιαφορίας, ἀνάγκη νὰ ἴσταται· ἀνάγκη αὕτη νὰ ᾔηται τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα ἐνδιαφέρον σημαζόμενον. Ὁ ἐνδιαφερόμενος, εἰς τι ἀντικείμενον προσφύεται αὐ-